

Franciscaans Milieuproject

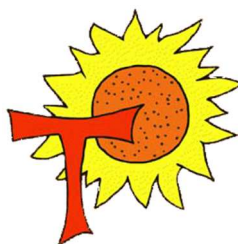
De klimaatcrisis en een pedagogiek van de hoop

Afscheidssymposium
Kees Both

29 november 2013

Dit boekje is een uitgave
van de Stoutenburg Academie
van het Franciscaans Milieuproject
Stoutenburgerlaan 5,
3835 PB Stoutenburg. Tel. 033 4945500
post@stoutenburg.nl, www.stoutenburg.nl

ISBN/EAN: 978-90-70558-07-9

Prijs: € 4,00 inclusief verzendkosten.

Bestellen: door het bedrag over te maken op
NL08 INGB 0007 6612 27 (BIC: INGBNL2A)
van Franciscaans Milieuproject, Stoutenburg
o.v.v. gewenste publicaties én uw postadres.

Foto's: Kees van Wegen (omslag), Jeanine Vermeulen (binnenwerk)

april 2014

Voorwoord

Op 29 november 2013 nam Kees Both afscheid als lid van de Stoutenburg Academie met een symposium over *De klimaatcrisis en de pedagogiek van de hoop*. Degenen die Kees kennen weten dat dit thema Kees op het lijf geschreven is. Pedagogiek, natuur, milieu, religie en spiritualiteit: allemaal terreinen waar Kees veel van weet en waarvan hij in vuur en vlam kan geraken. Allemaal komen ze in dit thema samen. De door Kees geformuleerde stellingen geven de kaders aan waarbinnen de sprekers zich konden bewegen. U kunt het allemaal lezen in dit boekje, inclusief de boeiende discussie waaraan de ongeveer vijftig - zeer bij het onderwerp betrokken - genodigden deelnamen.

Op 2 oktober 2005 hield Kees de achtste Stoutenburglezing *Leven met Natuur*. Hij had toen net afscheid genomen van het bestuur van het Franciscaans Milieu-project. Direct daarna ging hij meedoen met de Stoutenburg Academie (die toen Studiesecretariaat heette). Al met al is hij dus twintig jaar actief betrokken geweest bij 'Stoutenburg'. Tijdens Tweedaagsen, georganiseerd door de Stoutenburg Academie, wist Kees eenieder verwondering over al wat is te wekken. Hetzij met zijn workshops over gedichten, hetzij door je aandachtig door een loupe naar bijvoorbeeld mos te laten kijken. Hij deed dit met een aanstekelijk enthousiasme.

3

Heel veel boeken en artikelen die hem hadden getroffen, wilde hij met ons delen. Ellenlange bijlagen vulden onze computers, maar echt bijhouden konden de meesten van ons gezelschap het niet. Gelukkig wist hij het voortreffelijk samen te vatten tijdens onze bijeenkomsten, zodat we toch iets meekregen van Kees' nieuwe inzichten. We zullen dit spirituele 'voedsel' zeker gaan missen. We zijn Kees dankbaar voor alles wat hij ons heeft meegegeven. Kees, we wensen je veel succes en voldoening met al het werk waaraan je je nog wilt wijden, zoals onder meer het recht van elk kind op natuur. En, lezer van dit boekje: we wensen u veel leesplezier en hopen dat het u inspireert tot het verder ontwikkelen van het gedachtegoed van Kees: de 'groene pedagogiek'.

Stoutenburg Academie
Februari 2014

De Klimaatcrisis en een Pedagogiek van de Hoop

**Symposium ter gelegenheid van het vertrek van Kees Both
als lid van de Stoutenburg Academie
Stoutenburg, 29 november 2013**

	Programma, tevens inhoud van dit boekje	Pagina
	13.45 – 14.00 Aankomst, ontvangst met koffie en/of thee	
	14.00 – 14.10 Welkomstwoord	
	14.10 – 14.30 Inleiding door Kees Both	3
	Stellingen en toelichting door Kees Both	5
4	14.30 – 14.50 Zinzoekende en pedagogisch verantwoorde natuur - en milieueducatie. Eerste reactie op de stellingen door Siebren Miedema	12
	14.50 – 15.10 Ontmoeting met de natuur in hoop en verantwoording. Tweede reactie op de stellingen door Hans Schraevesande	19
	15.10 – 15.30 Pauze met thee en koffie	
	15.30 – 16.30 Discussie met forum en publiek onder leiding van Jan de Valk	27
	16.30 – 17.30 Receptie	
	Nawoord	33
	Literatuur	36

Inleiding

Kees Both

Vooraf: Lijnen in mijn levensverhaal

Een levensverhaal heeft voor degene die het ervaart en erover vertelt niet altijd een duidelijke structuur of herkenbare thema's. Voor zover ik beschik over zelfkennis en inzichten die ik met anderen wil en kan delen, tekenen zich voor mij in elk geval drie duidelijke lijnen af. De eerste is de lijn van de ***natuur*** en – breder – buiten zijn. De herinneringen aan de jaren dat ik in Amersfoort woonde en op de lagere school zat zijn sterk gekleurd door het spelen in het bos, dat op loopafstand lag. Als puber was ik zeer actief in de padvinderij, met opnieuw hoofdzakelijk activiteiten buiten. Rond mijn twintigste werd ik lid van een jeugdbond voor natuurstudie, later opgevolgd door een natuurstudievereniging voor volwassenen. Die natuurliefhebberij duurt tot nu voort.

De tweede lijn is die van de ***pedagogie***: de kweekschool voor onderwijzers, schoolmeester, pedagogiekstudie naast het werk. Hier werden natuur en pedagogiek met elkaar verbonden, in mijn werk en studie en na mijn schoolmeesterschap ook in de landelijke functies die ik vervuld heb – leerplanontwikkelaar voor natuuronderwijs, nascholingsdocent aan leraren, adviseur, voor met name het Jenaplanonderwijs, auteur van met name tijdschriftartikelen, in mijn vrijetijd als excursieleider. Na mijn pensionering een versterkte inzet voor het herstel van de relatie kind – natuur.

De derde lijn is die van ***levensbeschouwing, religie, spiritualiteit***. Deze lijn verbond zich soms ook met die van de pedagogie, in mijn periode als onderwijzer en bij het docentschap in leerhuis en in andere vormings- en toerustingsactiviteiten voor volwassenen. Belangrijk was daarbij de ontdekking, door de protestantse jongen die ik was, van katholieke ordes, met elk hun eigen soort spiritualiteit. Ook de franciscaanse spiritualiteit. Toen hier in 1992 het Franciscaans Milieuproject Stoutenburg startte was ik er als de kippen bij en ging algauw meedoen. Hier viel alles op zijn plek en kwamen de drie genoemde lijnen in hun samenhang aan bod. Wat de pedagogische lijn betreft kwamen kinderen daarbij niet in beeld, terwijl daar toch mijn hart ligt. Daarom grijp ik bij mijn

vertrek de kans om in dit symposium juist aandacht te geven aan kinderen en jongeren.

Het thema dat ik bedacht voor dit symposium leeft al langer bij mij. De feiten rond klimaatverandering zijn ernstig en de vraag komt dan op wat dit voor de opvoeding van onze kinderen en kleinkinderen betekent. Wat voor toekomstperspectief kunnen wij hen bieden? Ik hoor soms van mensen dat 'hoop en klimaatverandering niet samen kunnen gaan'. Ergens las ik dat er goede redenen zijn om te wanhopen. Ik weiger echter de hoop op te geven. Er staat bij het thema van deze middag veel op het spel. Die confrontatie moeten we durven aangaan.

6

Stellingen en toelichting

Kees Both

Onderstaande stellingen hebben grotendeels en mutatis mutandis betrekking op zowel de opvoeders als de kinderen & jongeren. Onder 'pedagogie' versta ik de praktijk, onder 'pedagogiek' de theorie.

1. IN EEN BEDREIGDE WERELD IS PEDAGOGIE NOODZAKELIJK EEN PEDAGOGIE VAN DE HOOP

“... een pedagogie van de hoop, waarmee volwassenen hun pedagogische en politieke verantwoordelijkheden op zich zullen nemen. Dat wil zeggen dat ze door hun eigen bestaan kinderen duidelijk zullen maken dat het leven zin heeft en de wereld de moeite waard is, zodat kinderen geholpen zullen worden om zich in de wereld te oriënteren ... Pedagogie van de hoop neemt dus zowel het kind als de wereld serieus en wordt gedragen door opvoeders die zelf in de wereld geloven” (Vriens, 1988)¹.

7

Toelichting

- ◇ Belangrijke inspiratiebronnen zijn voor mij Lea Dasberg en de Latijnsamerikaanse pedagoog van de onderdrukten Paolo Freire.
- ◇ Opvoeding en onderwijs zijn sowieso verbonden met hoop: je hoopt dat dit kind zich ontwikkelt, lichamelijk, psychisch, sociaal en spiritueel groeit; en een eigen bijdrage kan leveren aan de samenleving.
- ◇ Dit geldt des te meer in een bedreigde wereld.

Lea Dasberg sprak en schreef over pedagogiek en hoop onder de dreiging van de kernbewapening in de Koude Oorlog, de dreiging van de totale vernietiging, die in de Cuba-crisis (1962), maar ook later dichtbij was.
(over Lea Dasberg: Dasberg, 1980 en 1987; Vriens, 1988, Verder: Freire, 2004; Moore Lappé, 2011; Birrell, 2013)

---

¹ Alle literatuurverwijzingen in dit boekje staan vermeld in literatuurlijst achterin.

2. HOOP IS EEN DIEP VERLANGEN NAAR HET REALISEREN VAN WAARDEN WAARIN JE GELOOFT: VREDE, RECHTVAARDIGHEID, ECOLOGISCHE DUURZAAMHEID, HEELHEID

Toelichting

Dit betekent het streven naar resultaten en – op een dieper niveau – handelen dat niet afhangt van resultaten. Zoals Vaclav Havel schreef:

“Hoop is ergens voor werken

omdat het goed is,

niet alleen

omdat het kans van slagen heeft.”

Het alternatief van hoop is cynisme van mensen die nergens meer in geloven.

(Marcel, 1960; Picht, 1970; Webb, 2010; Moore Lappé, 2013)

3. HOOP IS VERBONDEN MET GELOOF EN LIEFDE

Toelichting

Hoop op toekomst veronderstelt dat men van de wereld houdt en gelooft in de mogelijkheden die deze biedt. Dat betekent

◇ acceptatie van het goede dat er al is: ‘Beauty gives us hope’; vriendschap, verwondering, genieten, lofprijzing; en

◇ een verlangen naar een ‘komende wereld’.

(Webb, 2010; Birrell, 2013; Moore Lappé, 2013)

8

4. OPVOEDING LUKT ALLEEN MAAR ALS SPREKEN EN LEVEN OVEREENSTEMMEN

Toelichting

Dit veronderstelt zelfonderzoek en radicale eerlijkheid bij de opvoeders en het goede voorbeeld geven, bijvoorbeeld in milieuzorg (energie, water, afval, inkoopbeleid, groen schoolplein), waaraan kinderen bewust kunnen participeren en die onderdeel zijn van het onderwijs (en het gezinsleven thuis).

(Dollase, 1996; Noddings, 2010; Fuller, z.j.; Moore Lappé, 2013)

5. HANDELEN OF NIET HANDELEN T.A.V. MILIEUPROBLEMEN HANGT PRIMAIR SAMEN MET DIEPE EMOTIES, BEWUST EN ONBEWUST. EDUCATIE ZAL ZICH DAAROM ALLEREERST

DAAROP MOETEN RICHTEN EN IN TWEEDE INSTANTIE OP KENNIS EN HANDELINGSCOMPETENTIES

Toelichting

Er zijn angsten – voor diepgaande veranderingen, voor schaarste – die openheid voor de problematiek blokkeren: wegstoppen, vergoelijken, ontkennen, etc. Zulke emoties moeten allereerst herkend en erkend worden. Zij kunnen op verschillende manieren bespreekbaar gemaakt worden, kinderen (c.q. jongeren en volwassenen) leren zo ook verschillende zienswijzen kennen. Kennis kan zelfs contraproductief zijn – ‘toch niets meer aan te doen’; ‘iedereen moet meedoen en dat zie ik niet gebeuren’; ‘ik zal me daar gekke Henkie zijn en mezelf beperkingen opleggen terwijl mijn buurman lekker zijn gang gaat’ (‘prisoner’s dilemma’).

(Finger, 1994; Nicholson, 2002; Fritze, 2008; Moore Lappé, 2011; Ojala, 2012a, 2012b)

6. EDUCATIE OVER KLIMAATVERANDERING OMVAT, INDIEN GEVRAAGD, ZOWEL EERLIJKE INFORMATIE OVER DE GEVAREN DIE OPDOEMEN ALS OOK – DAARMEE ONAFSCHEIDELIJK VERBONDEN – AANDACHT VOOR WAT ER GEDAAN WORDT OM PROBLEMEN AAN TE PAKKEN – INCLUSIEF WAT KINDEREN ZELF KUNNEN DOEN, ALS VORM VAN AKTIEVE HOOP.

9

Toelichting

Er zijn hier in de benadering van kinderen drie methoden of ‘wegen’ te onderscheiden:

- a. Ronduit informatie geven hoe het er met de wereld voorstaat, de grote gevaren die dreigen, zonder het over oplossingsmogelijkheden te hebben. De gevolgen daarvan zijn grote angst en afstomping.
- b. Vergoelijken, er omheen draaien, verzwijgen. Daarbij valt de opvoeder vroeg of laat door de mand en is er een grote kans op een vertrouwensbreuk. Kinderen voelen zich voorgelogen.
- c. Zie stelling.

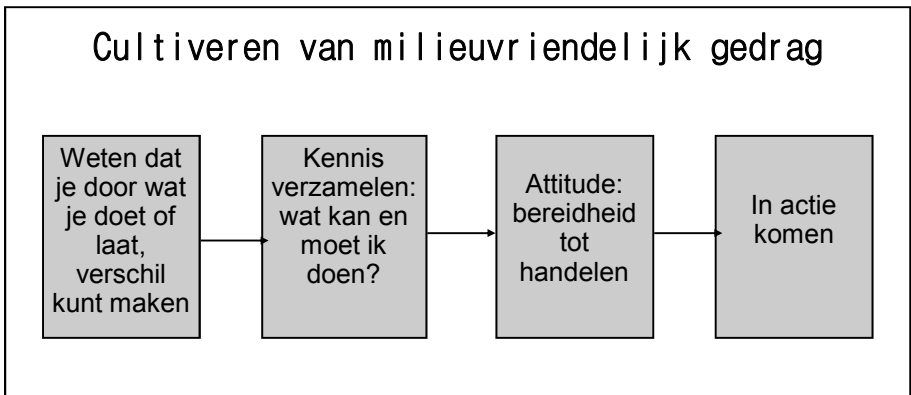
(Gebhard, 2003; Halpin, 2003; Ojala, 2012)

7. HOOP IS WAT WE WORDEN IN ACTIE

Toelichting

We voelen ons vaak machteloos tegenover een complex probleem als klimaatverandering. Dat geldt ook voor kinderen. Aansluitend bij stelling 6 zoeken we

mogelijkheden om kinderen op kleine schaal gedragingen te laten praktiseren waarvan we hopen dat zij deze 'in het groot' later ook praktiseren. Zij ervaren daardoor dat het wat uitmaakt wat je doet en laat: 'making a difference', 'fate control', dat je samen iets tot stand kunt brengen.

In de natuur- en milieueducatie is men lang begonnen met kennis over te dragen; dit zou leiden tot natuurvriendelijke attitudes, welke vervolgens weer zouden leiden tot gedragsverandering. Op grond van meer recent onderzoek lijkt het omgekeerde het geval te zijn: beginnen met een milieu-actie, waardoor kinderen merken dat hun gedrag iets uitwerkt, leidt tot de behoefte aan meer kennis, die leidt tot een andere attitude, die vervolgens leidt tot verantwoordelijk gedrag. Van heel jonge basisschoolkinderen tot beginnende pubers is er een 'ladder van milieuverantwoordelijk-heid' (zie pag. 9) op te stellen voor passende activiteiten (Sobel, 2008). Zo wordt ook gewerkt aan versterken van de veerkracht van kinderen en jongeren.

(Finger, 1994; Sobel, 2007 en 2008; Persson e.a., 2011; Capra & Moore Lappé, 2013)

**Ladder van milieu-verantwoordelijkheid -
Een voorbeeld voor basisscholen**

Kleuters Groep 1-2	School mooi maken met natuurmateriaal van de seizoenen
3	Zorgen voor bloementuin
4	Tuinieren in moestuin bij school
5	Beheren schoolterrein
6	Recycling
7	Composteren
8	Klimaatverandering – minimaliseren CO ₂ -uitstoot

**8. HET KUNNEN ERVAREN VAN EEN BAND MET DE NATUUR IS
BELANGRIJK EN HET ZORGEN DAARVOOR VERDIENT HOGE
PRIORITEIT**

Toelichting

Wij zijn aarde-mensen, met lichaam en geest gebonden aan de aarde, met haar elementen, ritmes; een rijkdom aan levensvormen. Kinderen hebben voor een evenwichtige ontwikkeling en hun welzijn natuurervaringen nodig en hebben ‘van nature’ affiniteit met de natuur. (‘biophilia’). Genoemde gebondenheid kan zich ontwikkelen tot een besef van verbondenheid, welke weer van belang is voor een pedagogiek van de hoop (zie ook stelling 2 en 3) Dit natuurcontact staat onder sterke druk en kalft af. De actie voor het opnemen van het recht op natuurcontact in de Verklaring voor de Rechten van het Kind verdient dan ook ieders steun.

(Louv, 2007; www.iederkindheeftrechtopnatuur.nl)

9. PLAATSELIJK HANDELEN GAAT SAMEN MET WERELDWIJD DENKEN

Toelichting

“We kunnen hier op school niet voor de hele aarde zorgen, maar wel voor een stukje ervan.” Aldus een directeur van een school. Dit verwijst naar de pedagogische beweging van ‘place-based education’, door mij vertaald als ‘omgevingseducatie’. Daarin zijn kinderen en jongeren vanuit de school actief betrokken bij het verbeteren van de plaatselijke samenleving – sociaal, ecologisch en economisch in de vorm van actie-onderzoek; dienstverlening en bedrijvigheid. Daarbij kan aangesloten worden bij plaatselijke initiatieven als stadslandbouw en andere ontwikkelingen rond lokale voedselvoorziening, energie, e.a., al of niet verbonden met de ‘transitie’- beweging. Die lokale initiatieven kunnen tot uitwisseling komen met initiatieven elders. En in elke school is een prominente plek aanwezig voor de foto van de aarde, gefotografeerd vanuit de ruimte. Dat beeld is wellicht het belangrijkste product van de ruimtevaart. (Dewey, 1990; Sobel, 2004; Both, 2006; Gruenewald & Smith, 2008)

10. HOOP IN JE EENTJE IS NIET VRUCHTBAAR. HOOP WORDT GECONCRETISEERD IN DIALOOG EN COOPERATIE

12 *Toelichting*

De uitspraak “het gaat goed met mij, maar niet met de wereld” miskent de wederkerigheid tussen individu en de wereld waarvan deze deel uitmaakt, het netwerk van relaties. (Marcel, 1960; Moore Lappé, 2013)

11. KENNISMAKEN MET ANDERE, ‘ALTERNATIEVE’ LEVENSSTIJLEN, ZOALS OP STOUTENBURG, VORMT EEN BELANGRIJKE - ‘TRANSFORMATIEVE’- COMPONENT VAN EDUCATIE

Toelichting

Het doorbreken van vanzelfsprekendheden is een doel van ‘transformatief leren’: dingen vanuit een ander perspectief leren zien. (Wals, 2011; Moore Lappé, 2013)

12. RELIGIES BIEDEN PROFETISCHE KRITIEK, TRAININGSMODELLEN VOOR EEN MILIEUBEWUST LEVEN EN TEVENS BRONNEN VOOR HET VIEREN VAN HET LEVEN. DEZE DRIE ZIJN WEZENLIJK VOOR EEN PEDAGOGIEK VAN DE HOOP

Toelichting

Dit veronderstelt dat religies hun ecologische dimensie (op) nieuw ontdekken en ontwikkelen, zowel elk op zich, waar mogelijk samen met anderen. De relatie tussen religie, c.q. levensbeschouwing enerzijds en natuur- en milieueducatie anderzijds is, voor zover ik kan overzien, in ons land helaas nog een onontgonnen terrein.

(Oelschlager, 1994; Gottlieb, 1996; Elzinga & Hogenhuis, 2000; Tucker, 2003; McFague, 2008; Rasmussen, 2013)

Slot: Wat ben ik?

Hoorders en lezers van het voorgaande zullen zich misschien afvragen wat ik ben: optimist of pessimist? Ik betitel me vaak als ‘illusieloze optimist’. In een boek van een Amerikaanse vrouw over het omgaan met klimaatverandering (Moore Lappé, 2013) noemt de auteur zichzelf ‘possibilist’, omdat zij actief zoekt naar mogelijkheden in plaats van belemmeringen. Misschien moet ik mij ook maar ‘possibilist’ gaan noemen.

Zinzoekende en pedagogisch verantwoorde natuur- en milieueducatie.

Eerste reactie op de stellingen

Siebre Miedema²

14

Vooraf

Het is voor mij zeer eervol om hier te mogen spreken bij het afscheid van Kees Both als lid van de Stoutenburg Academie. Wij kennen elkaar sinds 1985 toen Karel Baerwaldt van het blad *Onderwijs en Opvoeding* en ik voor dat blad Kees, Kees Vreugdenhil en Harry Stoffels interviewden als drie voormannen van het Jenaplanonderwijs. Duidelijk werd dat hij op zijn eerste school in Harderwijk al snel als taakonderwijzer werd ingezet voor het natuuronderwijs voor de klassen 2 tot en met 6. Het is dus al heel vroeg begonnen die liefde voor natuur- en milieueducatie!

Laat ik vooraf ook maar meteen heel duidelijk zijn: zijn stellingen zijn me uit het hart gegrepen! Ik maak er vanuit mijn eigen perspectief hooguit wat aantekeningen bij vanmiddag.

In mijn eerste blokje 'Hoop' oftewel 'Zinzoeken' neem ik de Stellingen 1, 2, 3, en 12 en 8 samen.

---

² emeritus hoogleraar algemene en godsdienstpedagogiek, Vrije Universiteit Amsterdam, s.miedema@vu.nl

En ik begin met 1, 2, en 3.

1. IN EEN BEDREIGDE WERELD IS PEDAGOGIE NOODZAKELIJK EEN PEDAGOGIE VAN DE HOOP
2. HOOP IS EEN DIEP VERLANGEN NAAR HET REALISEREN VAN WAARDEN WAARIN JE GELOOFT: VREDE, RECHTVAARDIGHEID, ECOLOGISCHE DUURZAAMHEID, HEELHEID.
3. HOOP IS VERBONDEN MET GELOOF EN LIEFDE

Al heel snel in het begin van mijn studie wijsgerige en historische pedagogiek in 1971 in Groningen kwam ik mede door teksten in het blad *Voorlopig* - dat ik via het studentenpastoraat waar ik al snel ouderling werd, in beeld kreeg - op het spoor van Paulo Freire en zijn in 1972 in het Nederlands verschenen boek *Pedagogie van de onderdrukten*. Zijn combinatie van christelijk geïnspireerd leven, handelen en denken in combinatie met neo-marxistisch en bevrijdingstheologisch denken is voor mij voorbeeldig geworden. Als student schreef ik er in 1977 al een artikel over (Miedema, 1977), en onlangs mocht ik voor de bundel *Grote pedagogen in klein bestek* onder redactie van Tom Kroon en Bas Levering (2008) er ook een hoofdstuk aan wijden. De titel werd: *'Paulo Freire (1931-1997), Pedagoog van bewustmaking, bevrijding en hoop'*. Ik eindig mijn hoofdstuk met een paragraaf onder de titel *'Hart, liefde en hoop'*. Mijn tekst op pagina 249 luidt als volgt:

15

“De pedagoog van de bewustmaking en bevrijding is ook de pedagoog van de pedagogiek van het hart en de pedagogiek van de hoop. Naast reflectie en bewustwording is ook de opvoedbaarheid van het hart van groot belang. Met dat hart hangt nauw de liefde samen. Freire heeft heel zijn leven de macht van de liefde benadrukt als funderend voor de dialoog. ‘Dialoog kan echter niet bestaan waar een diepe liefde voor wereld en mensen ontbreekt. Het benoemen van de wereld als scheppings- en herscheppingsdaad is niet mogelijk, wanneer deze niet van liefde is doortrokken’ (Freire 1972, pp. 73-74). Ook de hoop dient hierbij genoemd te worden. Hoop staat haaks op determinisme en passiviteit en richt zich juist op de toekomst met schepings- en herscheppingskansen, zowel individueel als collectief. Vanuit deze sterk door de bevrijdingstheologie geïnspireerde noties heeft Freire zonder ophouden duidelijk gemaakt dat het politieke pedagogisch is en het pedagogische politiek.”

Een uitspraak van Lea Dasberg in haar ‘pedagogie van de hoop’ is ook altijd

bij mij blijven hangen: Opvoeders zijn alleen in staat verantwoordelijkheid voor het krijgen en opvoeden van kinderen te nemen als zij ook zelf hoop op en voor de toekomst hebben. Dat drukt voor mij ook de existentiële-pedagogische basisconditie uit voor alle opvoeding: er moet toekomst zijn en richting. Inderdaad, opvoeders moeten zelf in scheppings- en herscheppingsmogelijkheden geloven, vanuit het perspectief van co-creatie. Het is conditioneel voor opvoeders om de wereld als bezielend en zinvol verband te ervaren en te willen werken aan noodzakelijke verbeteringen met het oog op het humanum!

Op de conferentie van de *American Academy for Religion*³ vorige week in Baltimore sprak ik over ‘levensbeschouwelijke burgerschapsvorming’, en legde zo verbanden tussen levensbeschouwelijke vorming, burgerschapsvorming en mensenrechtenopvoeding. Mijn zeer gewaardeerde Amerikaanse collega in de godsdienstpedagogiek aan Boston University, Mary Elizabeth Moore, vroeg mij waar het ecologische perspectief – de ernst van de milieucrisis - zat in mijn visie. Ik antwoordde haar naar eer en geweten dat ik – mede geïnspireerd door het conciliaire proces in de kerken - steeds uitga van de relatie van een persoon met de omringende wereld van cultuur en natuur, met de anderen (andere personen), de relatie van de persoon tot zichzelf, en de relatie van een persoon met het transcendente-in-het-immanente, en dat ik dat niet steeds herhaal. Maar ze had wel een goed punt te pakken: Kees maakt me met zijn stelling 2 duidelijk dat ik ‘het ecologische’ explicieter aandacht moet geven/moet verdisconteren. Het is namelijk niet vanzelfsprekend!

16

En ik verbind die uitdaging ook graag met zijn zeer prikkelende stelling 12:

12. RELIGIES BIEDEN PROFETISCHE KRITIEK, TRAININGSMODELEN VOOR EEN MILIEUBEWUST LEVEN EN TEVENS BRONNEN VOOR HET VIEREN VAN HET LEVEN. DEZE DRIE ZIJN WEZENLIJK VOOR EEN PEDAGOGIEK VAN DE HOOP

Inderdaad zou het dan moeten gaan om **brede persoonsvorming** met als integraal onderdeel daarvan, en in onderlinge verwevenheid met elkaar:

- ◇ levensbeschouwelijke vorming
- ◇ burgerschapsvorming
- ◇ mensenrechtenopvoeding
- ◇ natuur- en milieupvoeding.

En dat liefst niet allemaal in aparte vakjes, maar integraal ingeweven in het

---

³ Zie <http://www.aarweb.org/>

curriculum, en met oog voor de inter-relaties tussen deze te onderscheiden maar niet te scheiden vormings- en opvoedingsgebieden.

Ik verbind dat ook met Kees zijn stelling 8:

8. HET KUNNEN ERVAREN VAN EEN BAND MET DE NATUUR IS BELANGRIJK EN HET ZORGEN DAARVOOR VERDIENT HOGE PRIORITEIT

Hij stelt namelijk dat de actie voor het opnemen van het recht op natuurcontact in de Verklaring voor de Rechten van het Kind ieders steun verdient.

Dat past – mijn eerdere lijnen doortrekkend – ook heel goed als aanvulling op het al opgenomen recht op levensbeschouwelijke ontwikkeling, burgerschapsvorming en betrokkenheid op mensen- en kinderrechten.

In mijn tweede blokje ‘Pedagogisch Verantwoorde Educatie’ neem ik de stelling 4, 5, 6, 7, 9 en 10, 11 samen:

4. OPVOEDING LUKT ALLEEN MAAR ALS SPREKEN EN LEVEN OVEREENSTEMMEN
5. HANDELEN OF NIET HANDELEN T.A.V. MILIEUPROBLEMEN HANGT PRIMAIR SAMEN MET DIEPE EMOTIES, BEWUST EN ONBEWUST. EDUCATIE ZAL ZICH DAAROM ALLEREERST DAAROP MOETEN RICHTEN EN IN TWEEDE INSTANTIE OP KENNIS EN HANDELINGSCOMPETENTIES
6. EDUCATIE OVER KLIMAATVERANDERING OMVAT, INDIEN GEVRAAGD, ZOWEL EERLIJKE INFORMATIE OVER DE GEVAREN DIE OPDOEMEN ALSOOK – DAARMEE ONAFSCHEIDELIJK VERBONDEN – AANDACHT VOOR WAT ER GEDAAN WORDT OM PROBLEMEN AAN TE PAKKEN – INCLUSIEF WAT KINDEREN ZELF KUNNEN DOEN, ALS VORM VAN AKTIEVE HOOP.
7. HOOP IS WAT WE WORDEN IN ACTIE
9. PLAATSELIJK HANDELEN GAAT SAMEN MET WERELDWIJD DENKEN

10. HOOP IN JE EENTJE IS NIET VRUCHTBAAR. HOOP WORDT GECONCRETISEERD IN DIALOOG EN COOPERATIE

11. KENNISMAKEN MET ANDERE, ‘ALTERNATIEVE’ LEVENSSTIJLEN, ZOALS OP STOUTENBURG, VORMT EEN BELANGRIJKE - ‘TRANSFORMATIEVE’- COMPONENT VAN EDUCATIE

Onder meer uit mijn bijdragen aan *Mensenkinderen. Tijdschrift voor en over Jenaplanonderwijs* (waarvan Kees hoofdredacteur was) weet hij dat ik naast inspiratie uit de traditionele schoolvernieuwingsbewegingen, al vanaf 1975 vooral door de Amerikaanse filosoof en pedagoog John Dewey (1859-1952) ben geïnspireerd in opvoeding in het algemeen, maar ook op het terrein van levensbeschouwelijke opvoeding en burgerschapsopvoeding. Zijn boodschap is kernachtig samen te vatten als:

*Practice what you preach
Learning by doing.*

Kernwoorden zijn: participatie en gemeenschap. In een participatiepedagogiek gaat het **niet** om het overdragen, en dus het reproduceren van kennis, maar om het stimuleren van de ontwikkeling van de persoon van de leerling in brede zin. En dat binnen de context van de school als gemeenschap, als embryonale samenleving of mini-maatschappij. Met doordacht gekozen pedagogische arrangementen (pedagogische situaties en relaties; vormingsstof) waarbij de leerlingen ook verantwoordelijkheid mogen dragen en inbreng hebben. Geen transmissievisie/praktijk dus, maar een *transformatiepedagogische praktijk* gericht op toe-eigening door de leerling (acteurschap en schrijverschap).

Stelling 11 van Kees gaat direct over *de transformatieve component* en het belang van zinvolle praktijken zoals die op en van Stoutenburg. Hier komen de individualiteit en socialiteit (Langeveld; Dewey, 1990) uit **stelling 10** ook samen als de twee kanten van een zelfde medaille. Het gaat om **de transactionele relatie** van ‘ik en de anderen’, en ‘wij en de wereld/natuur & cultuur’.

De pedagogiek en didactiek van natuur- en milieueducatie die ik met name uit de stellingen 5, 6 en 7 oppik, draait volgens mij om het volgende:

◇ Informatie/kennis aanbieden is niet voldoende, omdat er geen directe link gelegd wordt met de handelingsmogelijkheden van kinderen zelf. Het kan zelfs averechts uitwerken en leiden tot passiviteit, fatalisme, of tot een opportunistische houding (‘als iedereen mee doet ter verbetering doe ik ook mee, maar zolang dat niet gebeurt, is elke actie zinloos of benadeel ik mezelf’).

◇ kortom, met *teaching about* is op zich niks mis – en dat moet ook adequate,

op de leeftijd van de leerlingen afgestemde informatie zijn, dus niet verhullend/verdoezelend/gereduceerd, mits deze informatie aangevuld wordt met *teaching from*, dat wil zeggen het bieden van mogelijkheden in de gemeenschap van de school en daarbuiten om in de micro- en mesocontext ook zelf en met elkaar aan de slag te gaan, en zo zich kennis en vaardigheden toe te eigenen in concrete activiteiten.

Deweyaans zou je ook kunnen beginnen met de actie, het handelen, en in **stelling 7** gaat Kees ook die weg op. Waar je tegen aanloopt zijn onbepaalde/problematische situaties en dan rijst de vraag: Hoe zit het hier eigenlijk? Of zoals Dewey laat zien: het handelen heeft het primaat en de kennis voegt zich daar functioneel en praktisch bij. Welke kennis hebben we hier precies nodig? Vanuit het *locale* kan ook in toenemende mate het mondiale (*globale*) perspectief in beeld komen, en zo de onlosmakelijke relatie die we met *glocal* aanduiden. En dat is precies waar **stelling 9** over gaat.

In de morele opvoeding is Lawrence Kohlberg niet zonder reden weer teruggekeerd van de morele oordeelsvorming van leerlingen, gericht op de morele dilemma's (maar wat zegt dat over hun morele handelen?), naar zijn Deweyaanse roots. Hij concipieerde de *just community school*: de dragende participatieve gemeenschap van de school. In die dragende participatieve gemeenschap van de school kan ook de natuur- en milieuopvoeding handen en voeten krijgen. En leerlingen kunnen ervaren dat je een/het verschil kunt maken door samen de schouders er onder te zetten. Daar wordt je ook persoonlijk sterker van!

19

Tot slot

Kees heeft het in **stelling 5** ook over angst voor diepgaande veranderingen en voor schaarste. Angst die openheid voor de natuur- en milieuproblematiek blokkeert. Ik moest gelijk denken aan wat ik las in het recente boek van Martha Nussbaum (2013) met de titel *De nieuwe religieuze intolerantie. Een uitweg uit de politiek van de angst*. Hierin schrijft zij over de politiek van vrees in een angstige tijd. Ze noemt met Iris Murdoch angst een rudimentaire, primitieve en narcistische emotie van het menselijke dier gericht op eigen overleven en welzijn. Wat volgens Nussbaum nodig is, is *empathische verbeeldingskracht*, gebaseerd op groter begrip en respect, dat kan leiden tot meer openheid en tot inclusiviteit.

Ik ben van mening dat het werk van Kees op het gebied van natuur- en milieuopvoeding zich uitstekend laat karakteriseren als een uitwerking van deze door Nussbaum gewezen richting.

Ontmoeting met de natuur in hoop en verantwoording.

Tweede reactie op de stellingen

Hans Schravessande⁴

21

Voor ik wat nader inga op de heldere en uitdagende stellingen van Kees, wil ik graag beginnen met iets te zeggen over van het contact van mij met Kees over de jaren heen. Dat contact vond per e-mail plaats, en één keer in een persoonlijke ontmoeting. Des te belangrijker is het voor mij dat dit de tweede keer is.

Kees heeft mij altijd geholpen met zijn zorgvuldige literatuurverwijzingen, die op het internet voor anderen veelal onvindbaar zijn. Hij is daarin een specialist, en de literatuur bij de stellingen vormt daarvan een goed bewijs. Maar er is meer dat daarbij opvalt. Hij kijkt niet eerst naar wat zich als eerste op google vertoont en zich opdringt, met alle commercie die vaak daarin meekomt. Nee, hij zoekt ook naar het kleine, vaak ongeziene werk, waaronder zich soms pareltjes bevinden. Hij heeft mij daarin laten delen en ik kon anderen daarin laten delen, ook internationaal. Als Kees het net op gaat, staat hij als het ware weer voor de klas, en wil iedereen een stem geven. In die zin heeft de wetenschap

---

⁴ theoloog, kenner van het denken van de joodse filosoof Martin Buber en actief binnen netwerken van Kerk en Milieu. hschravess@hetnet.nl

ook een stapelfunctie, waar gespecialiseerde academici door tijdgebrek helaas onvoldoende tijd aan kunnen besteden.

Deze inleiding brengt mij nu al bij een reactie en een vraag bij een stelling, bij **stelling 8**, over verbondenheid en affiniteit met de natuur: ‘Het natuurcontact staat onder sterke druk en kalft af’. Volgens mij is een van de redenen daarvan de enorme en snelle veranderingen door de nieuwe media. Als het kind met de natuur in aanraking komt is dat, vooral door de media, in een virtuele werkelijkheid, waarin oude en nieuwe wildernissen met spectaculaire dieren domineren, maar niet meer het groen, de dieren en insecten voor zover die nog op of in de buurt van de eigen plek ervaren kunnen worden.

De ernst van de vraag die dit oproept wil ik illustreren aan de hand van het denken van de joodse filosofen Buber en Levinas, over de ontmoeting met de ander en het andere. In de filosofie van Levinas is het zien van het gelaat van de ander fundamenteel, constituerend voor het mens zijn. Maar wat is het gelaat op Facebook? Gaat daar een ethisch appel vanuit, of is het, zoals mediafilosofen hebben opgemerkt, vooral de mooie voorstelling die je van jezelf wilt geven, zonder je zwakten en kwetsbaarheid te tonen? Wat is het leven in een samenleving met ‘social obesitas’, om het deze week bij Pauw en Witteman voorgestelde ‘woord van het jaar’ te gebruiken?

- 22 Laat ik het uitbreiden tot de ontmoeting met de natuur. Zoals u misschien weet geeft Martin Buber in zijn filosofie ruimte voor een ik-jij ontmoeting met de natuur, naast de objectiverende, bezittende en gebruikende ik-het relatie tot de natuur. Toen hem eens gevraagd werd of er in die ik-jij relatie tot de natuur, die anders is dan de ik-jij relatie met mensen, ook van een dialogische relatie tot de natuur gesproken kon worden, verwees hij naar de brief van Paulus aan de Romeinen, waarin gesproken wordt over het zuchten van de natuur. Nu zucht in Gods goede schepping gelukkig niet alles in de natuur; er is ook in de natuur de lof en de dank. En ik denk dat dat, door de goede zorg van hier aanwezig, zo gehoord mag worden rond dit gebouw. Maar hier, met al de bio-industrie van de Gelderse vallei, valt voor de goede hoorder toch ook heel wat gezucht te horen van schepping die op bevrijding wacht. En als we in Psalm 36 horen dat God mens en dier bevrijdt, heeft het dierenbevrijdingsfront al heel oude papieren.

Zo staat stelling 8 van Kees onder druk: natuur wordt niet meer gezien, gehoord, gevoeld, geroken, niet meer gelinkt met processen van productie en consumptie, maar steeds meer opgenomen in een totaliserende virtuele werkelijkheid. Die media zou ik zeker niet willen afwijzen. Maar het zoeken naar een balans zou prioriteit moeten hebben: een balans tussen virtueel en echt, tussen

het gelaat op Facebook en de levende ontmoeting met de persoon die het presenteert, en de balans tussen de prachtige natuurfilm en de gewone, maar evenzeer verwondering oproepende natuur dicht bij huis. Ik denk dat als er een evenwicht en wisselwerking tussen beide vormen van beleving gevonden kan worden, dat een grote pedagogische waarde heeft. De pedagogische wijsheid waarmee Kees omgaat met de nieuwe media zou hier misschien iets kunnen betekenen.

Het meeste van mijn reactie sluit aan bij **stelling 2**. In **stelling 1** wordt hoop verbonden met een leven dat zin heeft en met een wereld die de moeite waard is. Zonder de waarden die in stelling 2 genoemd worden, zou ik daar toch in de moeilijkheden gekomen zijn. Ik kan me die zingeving van het leven ook voorstellen vanuit een consumptieve, hedonistische mentaliteit, waarin een verantwoordelijkheid voor volgende generaties om allerlei redenen niet gezien wordt. Dat hoeft nog niet een cynische levenshouding te zijn.

De vragen van mondialisering, waaronder klimaatverandering, zijn soms eenvoudigweg te groot. Instinctief wordt er een eigen overzichtelijk gebied afgegrensd. Ik durf niet te beweren dat men daar zonder zin of hoop leeft of dat daarop het begrip geluk niet van toepassing is. En ik waag me niet graag aan een inschatting voor hoeveel mensen in Nederland dat opgaat. De opgave is dan wel om hen te betrekken bij de in stelling twee genoemde waarden, die volgens ons het leven zinvoller en hoopvoller maken. Dit raakt ook aan wat Kees in **stelling 10** schrijft over dialoog en coöperatie.

23

Met het citaat van Vaclav Havel wordt het voor mijn gevoel echt spannend: Het is een bekend gezegde dat hoop niet hetzelfde is als optimisme. Je kunt zonder optimisme toch heel hoopvol zijn. Maar dat vraagt om een geïnternaliseerd waardepatroon, waarin levensbeschouwing en religie meestal een belangrijke rol spelen. Het gaat dan om een visie op wat intrinsiek goed en waar is, zoals ook de intrinsieke waarde van de natuur. Je zet je dan daarvoor in: zónder die inzet afhankelijk te maken van een verzekerde uitkomst, zónder de snelle korte termijn planning waarmee onze maatschappij alles snel wil afrekenen, zónder de zekerheid dat je zelf de resultaten mag zien. Het bijbelse perspectief is dat je het goede doet om het goede. En natuurlijk hoeft dat niet tot een star fundamentalisme te leiden, omdat iedere context om een eigen invulling vraagt van wat goed is, en er ook een afweging van belangen moet zijn. Maar die afweging vindt dan wel plaats vanuit het beleefde waardepatroon. Deze attitude is ook nog wat anders dan wat ik veel hoor in milieudiscussies: dat er een win-win situatie moet zijn. Voor mij is het niet onbelangrijk als dat lukt, maar de bepaling van wat winst is, is voor de één vaak iets heel anders dan voor de ander. En is het ook pedagogisch niet juist veel verant-

woorder om waar er echt verlies en pijn is, en dat soms ook moet zijn in veranderingsprocessen, dat ook zo te benoemen, en dat in de begeleiding leefbaar te maken?

Als je vanuit je waarden en idealen leeft, moet je ook durven mislukken. Maar mislukking heeft niet het laatste woord. Achteraf kan het wel eens de overwinning inluiden. Het leven van de bijbelse profeten, en niet te vergeten het leven van Jezus, zijn daarvan lichtende voorbeelden.

U mag dit te idealistisch en te vergaand vinden. Maar je kunt het ook eenvoudiger zeggen: trouw zijn aan idealen brengt uiteindelijk verder. Ook al ligt het antwoord op de vraag hoe het er uiteindelijk concreet uit zal zien, buiten ons gezichtsveld. Durf te mislukken. Over het voorleven van die idealen, en vooral het er naar leven, heeft Kees in zijn stellingen treffende uitspraken gedaan. Voor een bezinning over een pedagogiek van de hoop lijkt mij ook van wezenlijk belang wat twee andere joodse filosofen, Ernst Bloch en Hans Jonas, geschreven hebben. Hen verbindt de zorg om de toekomst. Maar zij reageren daarop verschillend: Ernst Bloch met zijn ‘filosofie van de hoop’ en Hans Jonas met zijn ‘filosofie van de verantwoording’. Bij Jonas is dat vooral de verantwoording voor wie na ons komen. Maar anders dan Bloch zet Jonas in met de angst en de vrees. Van daaruit ontwikkelt hij wat je ‘een ethiek van de vrees’ zou kunnen noemen. Hij wil meer aandacht geven aan de slechte dan aan de goede prognoses. Als het gaat om het voortbestaan van de mensheid schrijft hij: “Het is een voorschrift om dan meer aan de onheilsprofetie dan aan de heilsprofetie gehoor te geven.” De bekende theoloog van de hoop, Jürgen Moltmann (2010), probeert in zijn een paar jaar geleden verschenen boek *‘Ethiek van de hoop’* de vrees en de hoop bij elkaar te houden en op elkaar te betrekken. Hij schrijft dan: “Een ethiek van de vrees ziet de crises, een ethiek van de hoop erkent de kansen in de crisis. Zoals in een overmaat van hoop het utopisme de verleiding is, zo is dat in de overmaat van angst het alarmisme.” Toch wil hij hoop en vrees niet op hetzelfde niveau plaatsen: “De hoop moet aan de vrees vooraf blijven gaan. Zonder hoop is er geen vrees en zonder heilsprofetie geen onheilsprofetie.”

24

Ik heb zelf een lange geschiedenis met vredeseducatie, ontwikkelingseducatie en ecologische educatie. Vanaf het rapport van de Club van Rome, de kerkelijke actie voor een nieuwe levensstijl, het conciliair proces aan het eind van de jaren tachtig tot de vragen rond de klimaatcrisis. Daarbij ben ik voortdurend in aanraking gekomen met het dilemma hoop en angst. Met alle verwijten van doemdenken en alarmisme, omdat je de ongekende risico’s die het leven op aarde loopt, concreet wilt benoemen. Heel in het kort is mijn les daaruit dat iedere leeftijd, iedere groep en ieder mens om een eigen benadering vraagt,

waarin nu eens de hoop, dan weer de angst om de meeste aandacht vraagt.

Hier zijn geen recepten te geven. Ik herinner me uit de vredesbeweging van de jaren zeventig dat sommigen er als gerijpte en blijvende activisten uit voortkwamen, terwijl het bij anderen suïcidale gedachten opriep.

Hoe jonger hoe meer je je onbekommerd lokaal met je bescheiden mogelijkheden moet kunnen inzetten. En ook als het kind via de media onvermijdelijk toch al veel van mondiale dreiging en geweld binnen krijgt, moet je dat wel ter sprake brengen, maar niet versterken. Val ze op die leeftijd niet lastig met de op zich al dubieuze leuzen rond klimaatverandering, zoals: wij moeten de wereld redden.

Maar met adolescenten is het goed om een scherpe analyse te maken. Leer ze ook wat wetenschap wel en niet vermag. De negentig procent zekerheid dat klimaatverandering door de mens veroorzaakt wordt, is een directe uitdaging tot verantwoordelijk handelen. Wat ik tegenwoordig nogal eens hoor, dat de wetenschap ook maar een mening is, is levensgevaarlijk. Kamerleden die bij vroege sneeuw in december al roepen dat de zorgen over klimaatverandering onzin zijn, en zo het onderscheid tussen weer en klimaat niet blijken te kennen, zou ik verplicht een citotoets willen laten doen, ondanks al mijn vragen bij de citotoets. Dat geldt ook voor een hele fractie in de kamer die klimaatverandering ontkent. Die zouden hun mond moeten houden bij de behandeling van de onderwijsbegroting.

25

Durf een scherpe en eerlijke analyse te maken van de risico's van klimaatverandering. Alleen zo worden keuzes voor de lange termijn zichtbaar die een langetermijn-politieke vertaling verdienen. Het basisprobleem bij educatie rond klimaatverandering is dat je, zeker in Nederland, de directe effecten moeilijk kunt zien. Er is verbeeldingskracht nodig. Niet zo zeer science fiction, maar meer 'social fiction', die zich probeert voor te stellen wat verantwoordelijkheid voor komende generaties inhoudt. Daarbij is het misschien wel gewenst om door een fase van angst tot een fase van hoopvolle, nuchtere actie te komen. Vanuit het optreden van de bijbelse profeten heb ik niet veel moeite met onheilsprofetie, mits die maar een oproep tot verandering insluit, zodat het tot een selfdestroying, een zichzelf tenietdoende profetie wordt. Er wordt nu vaak schamper gedaan over het Rapport van de Club van Rome. Maar ik denk dat dat ook voor een deel selfdestroying was. En ook pedagogisch is het goed om te leren dat afremmen van negatieve ontwikkelingen al heel positief kan zijn, ook al is vooruitgang dan niet zichtbaar.

In **stelling 6** benadrukt Kees wat we zelf kunnen doen; wat hij in **stelling 9** ver-

der uitwerkt in de verbinding van plaatselijk handelen en wereldwijd denken. Ik denk dat de spanning die in deze stellingen zit tussen lokaal en globaal, tussen het lokale *handelen* en het globale *denken* nadere doordinking verdient. Natuurlijk moet we plaatselijk beginnen; hoe plaatselijker de transitieprocessen hoe beter, vooral als er inbreng van jongeren is. Maar soms zit daar de illusie in dat we zo het wereldwijde klimaatprobleem oplossen. Lokale actie is een noodzakelijke voorwaarde, maar geen voldoende voorwaarde. Helaas zullen de belangrijkste transitie op megaschaal moeten plaats vinden, in economische, politieke en sociale structuren. Daarop hebben veranderingen op microniveau, bijvoorbeeld van de consument, wel invloed. Maar ze mogen niet afleiden van de hardere macro-vragen, waarop primair de politiek aanspreekbaar is. Op een gegeven moment zullen jongeren die verbanden moeten gaan zien en ook op het politieke niveau actief worden. Ik ben bang dat ze anders op een gegeven moment gedesillusioneerd afhaken. Hoe en op welke leeftijd die koppeling van micro en macro (niet alleen als denken, maar ook als doen) moet plaats vinden: het lijkt mij moeilijk om daarvoor pasklare recepten te geven.

26

Voor kerken is nu juist dit meer politieke macroniveau een lastige uitdaging, omdat daardoor, net als in de tijd van de vredesbeweging, er verdeeldheid komt. En wat dat betreft heeft men de schrik te pakken en ben ik niet optimistisch. Een aantal jaren terug heeft de Raad van Kerken (z.j.) een verklaring over klimaatverandering uitgegeven, die nauwelijks aandacht kreeg. De titel is *'Kwetsbaarheid, verantwoordelijkheid en moed'*. Ik was daarvan de eerste auteur en ik heb, geïnspireerd door de Franciscaanse spiritualiteit van Theo Zweerman, bewust de kwetsbaarheid voorop gesteld, als een tegenwicht tegen een te groot vertrouwen op technische maakbaarheid. Kwetsbaarheid kan angst oproepen, maar daagt ook uit tot verantwoordelijkheid, waarvoor moed en hoop onmisbaar zijn.

Bij de vraag waarom de oproep van de Raad van Kerken niet gehoord wordt, werd ik achteraf geholpen door een boek van de Engelse klimaatonderzoeker Mike Hulme (2009): *'Why We Disagree about Climate Change'*. Hij vraagt zich af hoe het komt dat mensen het hier zo oneens over zijn, en zo heel anders omgaan met de feiten. En waarom alle op wetenschap gebaseerde verhalen zo moeilijk overkomen. Volgens hem is dat omdat bijna iedereen een achterliggende levensbeschouwing heeft met normen en waarden. Als je die niet bij je zelf onderkent en met anderen in gesprek brengt, zul je, met en ondanks alle publieke voorlichting en debat, uiteindelijk niet verder komen. Het is een seculier en academisch boek. Maar het verrassende en boeiende is dat hij om de wezenlijke achterliggende visies en motieven te beschrijven, terugrijpt op bijbelse oer-verhalen, beelden, en misschien kun je ook wel modern zeggen denkmodellen. Hij onderscheidt er vier:

- ◇ Het *terugverlangen naar een ongerept paradijs*. Hij ziet dat bijvoorbeeld bij de radicalere milieubeweging. De achterliggende emotie is hier romantiek en nostalgie.
- ◇ Het tweede noemt hij het *apocalyptische model* dat *gefascineerd is door einde en ondergang*, zoals we dat bijvoorbeeld kennen uit rampenfilms. Ik zou hier aan willen toevoegen: je vindt het ook in fundamentalistische christelijke ideeën over de eindtijd. Soms met de uitgesproken gedachte dat hoe slechter de toestand van de aarde is, hoe eerder Jezus terugkomt. De achterliggende emoties zijn hier vrees en angst.
- ◇ Het derde model baseert hij op de *torenbouw van Babel*, dat hij verbindt met het *geloof in maakbaarheid*. De mens met zijn wetenschap zal het wel oplossen, bijvoorbeeld door geo-engineering. De achterliggende emotie is hier de overmoed, de hubris en de trots.
- ◇ Ten slotte noemt hij het bijbelse *model van het jubeljaar*, het vijftigste jaar waarin in het oude Israël de grond radicaal opnieuw herverdeeld zou moeten worden. Je zou dit *model met herverdeling op basis van de ecologische voetafdruk* kunnen verbinden. De achterliggende emotie is hier solidariteit.

Nu zijn deze modellen niet altijd te scheiden en kunnen ze elkaar overlappen. Ik zou er ook meer kunnen noemen, zoals het zondvloed verhaal, met de regenboog, en het verbond dat God met alle leven op aarde sluit. Of het zuchten van de schepping in Romeinen 8, dat zich laat verbinden met een pantheïstisch godsbeeld, het idee dat God in het geheel van de schepping aanwezig is, zonder daarmee samen te vallen. En het is ook goed te vragen hoe een franciscaanse spiritualiteit zich verhoudt tot deze modellen.

Met deze uitweiding over Hulme heb ik ook geraakt aan wat Kees in **stelling 5** heeft geschreven over het erkennen en herkennen van diepere bewuste en onbewuste emoties; en aan de vragen die hij in **stelling 12** stelt, over de inbreng van religies.

Hulme waagt het om in Engeland onbekommerd christelijke denkmodellen in te brengen. Dat lijkt mij in Nederland heel wat lastiger. Of misschien geeft een geactualiseerde christelijke deugdenethiek nieuwe toegangen tot het publieke debat. Of zou ook de franciscaanse spiritualiteit nog een rol kunnen spelen in het publieke debat, wie weet door een volgende pauselijke encycliek?

Kees is altijd op zoek geweest naar dit soort modellen, vooral ook vanuit een praktisch pedagogische vraagstelling. Ik hoop dat hij daarmee doorgaat en zijn vondsten op het net met mij blijft delen. En wie weet, gaan christelijk geïnspireerde denk- en handelingsmodellen nog weer eens een rol spelen in het publieke debat. Er is ook wat dat betreft nog hoop.

In de jaren zeventig hingen er overal affiches vanuit een evangelische, EO geïnspireerde achtergrond, met de tekst 'Er is hoop'. Wij schreven daar dan, een beetje flauw, een paar woorden tussenin, zodat er stond: 'Er is nog een hoop te doen'. Dat geldt nog altijd, zeker ook voor christenen en kerken.

Discussie met forum en publiek *onder leiding van Jan de Valk*⁵

Vraag: Waarom is het thema pedagogiek van de hoop? Voor mij klinkt hoop als verlangen. Bij verlangen voel ik passie, bij hoop iets van ‘ik zie wel wat er gebeurt’, meer afstand dus.

Kees: Het gaat om de achterliggende conceptie. Hoop en vertrouwen gaan samen. Hoop heeft te maken met actief wachten. Zoals de titel luidt van een boek van Simone Weil: Wachten op God. Dus verwachten. In hoop zitten twee elementen vervat:

1. ‘God zegene de greep’- dus: ‘nou ja, het zal wel’;
2. Creatief verwachten van wat er nog niet is. Een soort sprong naar wat nog niet is, maar wel kan zijn / worden.. Het is het erkennen van de goedheid van het nu, en van wat nog niet is. Daar zit spanning tussen.

29

Vraag: Bij verlangen (bijvoorbeeld naar de zon) zit iets wat je kan gaan doen. Bij hoop heb je er geen invloed op.

Hans: We moeten erop verdacht zijn dat kerkelijk ingekaderd taalgebruik zo- maar ineens anders begrepen kan worden. Volgens Bloch is hoop ‘hoop in actie’, in tegenstelling tot het evangelicale⁶ concept van hoop als ‘stil maar, wacht maar’. Tegen eerstgenoemd concept van hoop als utopisch verlangen heeft Hans Achterhuis (die ook de eerste Stoutenburglezing gaf!) nog gefulmineerd. De uitdaging is om in de goede richting te gaan. Dat heb je nodig, ook in de natuur. Het paradijsbeeld kan gevaarlijk zijn: ‘Jeruzalem’, ‘tuinstad’, ‘boom des levens’: allemaal leidende beelden die richting geven aan hoop

---

⁵ Religiewetenschapper en secretaris Stoutenburg Academie.

⁶ Het evangelicalisme is een orthodox christelijke stroming die voortgekomen is uit het protestantisme. Zij hechten aan de letterlijke waarheid van de bijbeltekst en stellen de persoonlijke ervaring van de verlossing door Jezus Christus centraal. Zij zien evangelisatie als hun voornaamste activiteit. In ons land spreken we over ‘evangelisch’, zie bijvoorbeeld de EO.

(binnen een bepaalde gemeenschap). Maar in de communicatie naar buiten toe moet je je bewust zijn van andere discourses.

Siebre: Hoop is in mijn ogen een concrete utopie. Niet iets ‘puurs’, maar geworteld in bestaande situaties. Er is geen concreet einddoel aan verbonden, maar het ontwikkelt zich naar een doel dat je kan bijstellen onderweg. We mogen het doen. Het is geen appél om bij de pakken neer te zitten, Zeker niet met jonge mensen. Vanuit de joods-christelijke wortels naar een doel voor iedereen.

Vraag: Hoe zit het met ‘belofte’? Bijvoorbeeld aan kinderen op school: hoe vertel je hen van het ‘beloofd land’?

Kees: er zijn twee soorten toekomst:

1. Een toekomst vanuit het nu;
2. Een toekomst die ‘naar je toe komt’.

Bij de tweede soort komt verbeelding te pas. Je moet ermee oppassen, maar je kan wel dromen. Anders kan je verstikt worden door de wetmatigheden die er zijn, bijvoorbeeld de economische werkelijkheid.

30

Vraag: Jan van Boeckel, kunstenaar en NME-educator: Stephen Harding van het Schumacher College⁷ zegt: “Als je niet depressief bent in een deel van je leven, moet je naar een dokter”. Er is sprake van ‘psychic numbing’: we leven in zo’n overweldigende tijd dat we ons moeten verdoven. We hebben een ander perspectief nodig. In onderwijs en educatie moeten we een ander handelingsperspectief creëren. Om dat te scheppen, moeten we ook een tijdlang verwijlen in overdenking over de tijd waarin en waaronder we leven. Dat doen bijvoorbeeld de kunstenaars en schrijvers van het Dark Mountain project⁸ in Schotland. Die zijn ervan overtuigd dat het point of no return al lang is gepasseerd.

Siebre: Dat kan en moet ook met kinderen. In dat ‘verwijlen’ gaat het niet om niet-handelen, maar om kennis en reflectie aan te brengen. Een ander arrangement creëren kost tijd. In die onbepaalde situatie kan je bespreken wat het problematische is, en dat omzetten in actieperspectieven. Het is zaak om

---

⁷ Instituut voor vernieuwend onderwijs in ‘holistic science’ in Devon, UK, zie <http://www.schumachercollege.org.uk/>

⁸ Netwerk van schrijvers, kunstenaars en denkers over de milieu-, sociale en economische omwentelingen van deze tijd, zie <http://dark-mountain.net/>

veel verschillende kijkrichtingen in te brengen. Geen instant-oplossingen, maar starten met de concrete ervaringen van kinderen. Zowel de gemeenschappelijkheid als de verschillen vaststellen.

Kees: We weten het gewoon niet. We moeten niet vluchten in activisme, maar ook niet in passiviteit. Hoe ga je daarmee om? We hebben geen kant en klaar antwoord.

Hans: Ik ben geraakt door de noodzaak van ‘psychische verdoving’. Kinderen worden geconfronteerd met wat er allemaal mis kan gaan. Moeten we nog vragen om een sense of urgency? Die is er, zie alle rapporten over de ecologische crises. De kantelpunten zijn er. De komende 20-30 jaar zijn beslissend voor de toekomst van de mensheid. En dat in het totale bestek van onze evolutie! Hoe ga ik daarmee om? Wat raakt mij? Moet je in zo’n situatie juist ‘niet doen’ (Buber, taoïsme)? Je ziet veel wetenschappers iets roepen, een soort van oplossing voor een deelprobleem, maar de meesten denken niet ver door. Wat betekent een ingreep die ze voorstellen voor de armoede, de energievoorziening in de wereld, enzovoort? De kerk zou die verwachting van valse hoop aan moeten klagen.

Arthur Petersen, Planbureau voor de Leefomgeving en vertegenwoordiger van Nederland bij het IPCC: Er zijn ook gevestigde belangen in het spel. Het ophogen van dijken is een exportproduct van Nederlandse ingenieurs. *Klimaatadaptatie*, dus het aanpassing aan de klimaatverandering, staat hoger aangeschreven dan *klimaatmitigatie*, iets doen aan de oorzaken. Probleem is dat niet alle politici genoeg kennis hebben. Zo legde de Filipijnse vertegenwoordiger op de klimaatconferentie van 11 november jongstleden ten onrechte het verband tussen de klimaatcrisis en de rampzalige orkaan Hayan die vlak daarvoor de Filipijnen had getroffen. Dat was nu net het verkeerde signaal; ook educatie van politici is nodig!

---

⁹ Inter-governmental Panel on Climate Change, het internationale wetenschappelijke forum van de Verenigde Naties over de klimaatverandering.

Frans Verkleij, theoloog en pastor: Wat kunnen we vanuit de kerken aan positiefs bieden?

Jan-Errit de Vries: We moeten religie integreren met het lichamelijke, zoals in het taoïsme.

32

Hans: Er is vaak gezegd dat het christendom de oorzaak is van de huidige crisis, zie de discussie die Lynn White (1967) ocriep. We moeten niet verheerlijkend kijken naar andere religies. Wel: hoe kan je elkaar helpen, elkaars sterke punten overnemen? Het boeddhisme en taoïsme kunnen ons wat leren, maar ook in het christendom is panentheïsme, waarover ik in mijn lezing sprak, al aanwezig. Nu is er heel veel aandacht voor meditatie, etc. Maar ook de geschiedenis blijft van belang, ook voor ons begrip van de klimaatcrisis. Vanuit die crisis kunnen we de bijbel opnieuw lezen. Het verbod bijvoorbeeld om een jonge vogel niet uit het nest te halen “opdat je voortleeft in de toekomst”. De kerk doet daar veel te weinig aan. De wijsheidsteksten in de bijbel gaan allemaal over balans, maathouden, rentmeesterschap. Men onderschat het belang van religies in seculiere discussies. Al Gore’s oudere boek ‘*Balance*’ was al geworteld in het christendom, in dat rentmeesterschap. Aan de andere kant haalde Bush uit evangelicale visies juist inspiratie om bossen te kappen. Religies werken twee kanten op. In Nederland is het nog een soort taboe om het daarover te hebben.

Siebrren: We moeten ons ook sterk maken voor levensbeschouwelijke vorming op alle scholen. Ik was onlangs in de US op de conferentie van de American

Academy of Religion (zie pagina 14). De moslims daar hadden al banden gesmeed met de regering. Ook in dat land was lang geen rekening gehouden met religie, maar dat verandert. Nederland is echter al te gesecculariseerd. Zelfs in de Tweede Kamer wordt niet goed gelezen. Ik ben zelf lid van de PKN. Daar gebeuren goede dingen, er is een breed kerkbegrip. We hebben mensen nodig die het probleemveld duidelijk kunnen maken op een heldere manier, ook aan jonge mensen. Niet depressief makend maar in realistische zin, vanuit hoop met vrees omgaan.. In het onderwijs is nog een wereld te winnen. De komende maand (december) wordt empirisch onderzoek uit de VS gepubliceerd over wat er al gebeurt op openbare scholen en dat is veel. Mogelijk wijst dat een richting die we op kunnen.

Kees: Ik leerde kinderen het verschil tussen ‘weer’ en ‘klimaat’ door hen metingen te laten doen in de praktijk. Sommige Tweede Kamerleden kennen dat verschil niet eens! Kees had van het KNMI 30 jaar metingen opgevraagd en die vergeleken met de eigen metingen. Daarbij leerden kinderen al doende het belang van gemiddelden.

Carien Olders: Ik werkte in 1985 op de Filippijnen in een basisgemeenschap. Toen was de ecologische crisis al heel duidelijk. Is het nu ingewikkelder geworden en waarom dan?

Hans: heeft ook de Filippijnen bezocht en kwam daar een boekje tegen over de Filippijnse bevrijdingstheologie. Ook had hij Leonardo Boff ontmoet op de milieuconferentie in Rio 1992. Boff verbond toen al bevrijdingstheologie met ecologie. Hoe kunnen we een balans vinden tussen de franciscaanse milieutra-

ditie en de geschiedenis als bevrijdende geschiedenis? In de 70-er jaren had je de ‘spiritualiteit van de strijd’, maar het ging toen altijd vooral om die strijd! Als je ouder wordt, verschuift dat misschien naar spiritualiteit.

Carien Olders: In die Basic Christian Community trainden we boeren in duurzame landbouw. Daar zat zo veel duurzaamheid in! Nu zijn we 30 jaar verder, waar staan we nu?

Kees: Houd er niet mee op, ga zo lang mogelijk door!

Lisette van der Wel: Het verband tussen de Filippijnen destijds en Nederland nu is dat het gaat over ‘one issue’. In veel landen zijn mensen erg religieus, èn betrokken bij hun leefomgeving. In de Filippijnen heeft enorme ontbossing plaatsgevonden, elders gaat het over de aantasting van het mangrovebos, visserij, etc. De mensen daar voelen zich direct bedreigd door de vernietiging van hun habitat. Punt is: welke verhalen en beelden krijgen we in de media? Zelfs Trouw laat verschrikkelijke klimaatsceptici aan het woord. Hoe neemt een krant verantwoordelijkheid voor hoe ze informatie over het milieu verstrekken? Waar is hun zorgvuldigheid? Zetten ze de context van hun verhalen goed neer? Ook vanuit Stoutenburg komt nog niet voldoende doorwerking naar de maatschappij, er kan op dit gebied nog meer gebeuren.

34 Jan dankt Hans, Siebren, het publiek en Kees zelf voor hun bijdragen.

Nawoord

Kees Both

Toen ik als afscheidscadeau van de Stoutenburg Academie een symposium vroeg over het thema *Klimaatverandering en een pedagogiek van de hoop* was ik me goed bewust van de spanning tussen beide delen van het thema. Sterker nog: die spanning was juist de drijfveer om het in een openbaar gesprek, wat een symposium toch is, aan de orde te stellen. Toen ik aan de slag ging met mijn eigen bijdrage – de stellingen – kreeg ik het soms benauwd, vanuit het gevoel ‘waar ben ik in hemelsnaam aan begonnen?’ Die spanning is door het symposium niet weggenomen, maar wat mij betreft wel hanteerbaarder gemaakt. Alleen het benoemen van verschillende dimensies van het probleem helpt al wat om de diffuse gevoelens te ordenen. Het verandert niet de feiten. In de tijd van de acties tegen de kernbepapening hoorde en las je dat aan de feiten geen hoop meer te ontlenden viel. Om bij de dreiging van een kernoorlog te blijven: die werd uiterst reël in de Cuba-crisis in 1962. Ik herinner me goed de dreiging die toen in de lucht hing, de radioberichten over de oplopende spanning. We woonden toen in Amersfoort en ik weet nog dat ik dacht “als het mensens wordt gaan wij er zeker aan, met die kazernes en het vliegveld Soesterberg in de buurt”. We weten, ook door de uitwisseling van ervaringen van hoge militairen van Oost en West, dat de wereld toen langs het randje van de vernietiging gegaan is. President Kennedy ging niet in op het dringende advies van zijn militaire staf op een gegeven moment om als eerste aan te vallen, maar hield contact met de ‘andere kant’. Ik vermoed dat hier een ‘Hogere Weerhouder’ (God) aan het werk geweest is. En daaruit zouden wij nu hoop kunnen putten.

35

Hans heeft gelijk met zijn waarschuwing om niet te gauw mensen van ‘cynisme’ te betichten. De gevoelens van machteloosheid en teleurstelling zijn herkenbaar en moeten serieus genomen worden. Pedagogisch belangrijk is wat hij benadrukt over ‘leven vanuit waarden, vanuit je idealen’, waarbij ervaringen van falen en teleurstellingen deze waarden niet kapot maken. Daarbij spelen levensbeschouwelijke opvattingen een belangrijke rol, het gaat om een manier van in de wereld staan. Voor de ontwikkeling daarvan is het voorbeeld van volwassenen en het door kinderen kunnen meebelevan van de genoemde waarden van groot belang (een aanscherping van mijn stellingen 2 en 4). Daarbij speelt

ook het genieten van schoonheid een rol. Iemand zei mij eens: “Jouw spiritualiteit zit je zintuigen.” Zo had ik het nog nooit bekeken, maar het klopt denk ik wel. Dat heeft overigens ook een donkere kant: gevoeliger zijn voor lelijkheid en verlies. De Amerikaanse ecooloog en milieufilosoof Aldo Leopold noemt als ‘straf’ van een ecologische opvoeding het leven in ‘a world of wounds.’ In religieuze termen: naast de ‘lofprijzing van de Schepper’ is er ook de jammerklacht, gericht tot diezelfde Schepper. Beide zijn te volop te vinden in de Psalmen. De psychologe Joana Macy stelt dat als de pijn om de wereld ontkend of onderdrukt wordt, ook onze kracht om mee te helpen aan het genezen daarvan ondermijnd wordt (Macy & Young Brown, 2012). De liturgie van kerken biedt hiervoor goede aanknopingspunten. Ik herinner me van een driedaagse bijeenkomst op Stoutenburg van Witte Donderdag tot Pasen dat we in de viering op Goede Vrijdag werden uitgenodigd om elk een toon te vinden voor je jammerklacht over de wereld en die samen met anderen en hun toon uit te schreeuwen. Ontroerend en bevrijdend ineen.

36

Siebreu voert een pleidooi voor levensbeschouwelijke vorming aan kinderen in alle scholen, openbare en bijzondere en die te verbinden met natuur- en milieu-educatie. Hans wijst er op zijn beurt op dat in ons land een grote huiver heerst als het over religie en levensbeschouwing in de openbare ruimte – en dus ook in scholen – gaat. Heel anders dan bijvoorbeeld in Engeland en Duitsland. In het Verenigd Koninkrijk geeft het Wereldnatuurfonds (WWF/UK) bijvoorbeeld samen met kerken en interreligieuze organisaties brochures uit rond het vieren van het ‘harvest festival’ en het ‘creation festival’ in oktober en advent, voor geloofsgemeenschappen en scholen. Zij zijn ook mede-uitgever van de publicatierreeks *World religions and ecology*. Ik heb geprobeerd bij de Nederlandse tak van het Wereldnatuurfonds aandacht te vragen voor de religieuze c.q. levensbeschouwelijke dimensie van milieuproblemen en -educatie, wijzend naar hun Britse collega’s, maar dit werd bot afgewezen. Het zichtbaar maken van goede voorbeelden van de koppeling van levensbeschouwelijke en ecologische vorming kan de ontwikkeling ervan bevorderen.

Ook Hans uitte zijn verbazing en frustratie over het niet serieus nemen van een advies over klimaatverandering door de kerken. Die frustratie deel ik. Kerken en geloofsgemeenschappen in het algemeen zouden juist een belangrijke agogische en pedagogische functie kunnen hebben, waarbij het niet alleen gaat om ethiek, maar ook om een gezonde geloofsbeleving. Milieuproblemen zijn ook pastorale, existentiële problemen, betrekking hebbend op hoe je in de wereld staat, met een ‘geaard geloof’ of niet. Elders heb ik beschreven hoe geloofsgemeenschappen in dit verband tot vier- en leergemeenschappen kunnen groeien, in levendige wisselwerking met hun omgeving (Both, 2000).

Jaren geleden zat Stoutenburg in grote problemen, waarbij het voortbestaan van het project in het geding was. Ik herinner me nog dat in die tijd een liedje in mijn hoofd rondzong (zo werkt dat vaak bij mij), met daarin de zin: *'t met dit sprankje hoop te wagen'*. Het lijkt niet veel, maar voor mij was het toen voldoende. En dat is het nog. Als ik kinderen zie en hoor, geven die mij hoop.

Literatuur

Birrell, C. (2013), *A geography of hope*. https://www.facebook.com/permalink.php?id=551550994879674&story_fbid=636057229762383

Both, K. (2000), Leren leven met en in de natuur: een zorgperspectief op natuur- en milieueducatie. In: Elzinga, Chr. & Chr. Hogenhuis (reds.), *Grond onder onze voeten: Duurzame welvaart, christelijke spiritualiteit en intimiteit met de natuur*. Kampen: Kok.

Both, K. (2006), Omgevingseducatie en de grote wereld. *Mensenkinderen* 100:5-9.

Capra, F. & F. Moore Lappé (2013), *Hope is what we become in action*. www.ecoliteracy.org.

38 Dasberg, L. (1980), *Pedagogie in de schaduw van het jaar 2000, of: Hulde aan de hoop*. Meppel/ Amsterdam: Boom.

Dasberg, L (1987), *Pedagogiek als utopie, of: Terug naar de vooruitgang*. Meppel/ Amsterdam: Boom.

Dewey, J. (1990), *The school and society & The child and the curriculum*. Chicago: University of Chicago Press.

Dollase, R. (1996), *Die Hoffnung nicht aufgeben: Zur Psychologie einer kindgemäßen Umwelterziehung*. Vortrag 'Erster Dillinger Umwelttag. Akademiebericht Nr. 281. Dillingen: Akademie für Lehrerfortbildung und Personalführung. http://www.waldwildnis.de/cd/archiv/dollase_rainer.htm.

Elzinga, Chr. & Chr. Hogenhuis (reds.) (2000), *Grond onder onze voeten: Duurzame welvaart, christelijke spiritualiteit en intimiteit met de natuur*. Kampen: Kok.

Finger, M. (1994), From knowledge to action? Exploring the relationships between environmental experiences, learning and behavior. *Journal of Social Issues*, 50 (3): 141-160.

Freire, P. (1972), *Pedagogie van de onderdrukten*. Baarn: In den Toren/Anthos.

Freire, P. (2004), *Pedagogy of hope*. London: Bloomsbury Academic.

Fritze, J.G., a.o. (2008), Hope, despair and transformation: climate change and the promotion of mental health and wellbeing. *International Journal of Mental Health Systems* 2 (13).

Fuller, A. Stone (z.j.)(ed.), *Facing and surviving climate change with honest hope: Quotes from Lawrence Gonzales, Dianne Dumanowski and James Lovelock*. http://alderstone3.com/?page_id=1176.

Gebhard, U. (2003), *Kind und Natur. Die Bedeutung der Natur für die Psychische Entwicklung*. 3. überarbeitete und erweiterte Auflage. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.

Gore, A. (1992), *Earth in the Balance. Ecology and the human spirit*. Boston, MA: Houghton Mifflin.

Gottlieb, R.S. (1996), *This sacred earth: Religion, nature. Environment*. London: Routledge.

Gruenewald, D.A. & G. A. Smith (2008), *Place-based education in the global age*. 39
New York/ London: Erlbaum.

Halpin, D. (2003), Hope, utopianism and educational renewal. *The encyclopedia of informal education*, www.infed.org/biblio/hope.htm.

Hulme, M. (2009), *Why We Disagree about Climate Change*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.

Louv, R. (2007), *Het laatste kind in het bos: Hoe wij onze kinderen weer in contact brengen met de natuur*. Utrecht: Jan van Arkel.

Macy, J. & M. Yung Brown (2012), *Terugkeer naar het leven: oefeningen en rituelen om ons weer te verbinden met het levensweb*. Utrecht: Jan van Arkel.

Marcel, G. (1960), *Homo viator: een filosofie van de hoop*. Utrecht: Bijleveld.

Margadant-van Arcken, M. (1988), Natuur- en milieueducatie vanuit een positieve grondhouding. *Mensenkinderen* 4 (2): 4-10.

McFague, S. (2008), *A new climate for theology: God, the world and global warming*. Minneapolis: Fortress.

Miedema, S. (1977) Paulo Freire: of het verhaal van een bewust-maker. *Instituutblad Algemene Pedagogiek (Groningen)* (2)2, 56-68.

Miedema, S. (2008), Paulo Freire (1931-1997) Pedagoog van bewustmaking, bevrijding en hoop. In: Kroon, T. & B. Levering (reds.), *Grote pedagogen in klein bestek*. Amsterdam: SWP.

Moltmann, J. (2010) *Ethik der Hoffnung*. München: Gütesloher.

Nussbaum, M. (2013), *De nieuwe religieuze intolerantie. Een uitweg uit de politiek van de angst*. Baarn: Ambo/Anthos.

Moore Lappé, F. (2013), *Eco Mind: changing the way we think to create the world we want*. New York: Nation Books.

Nicholson, S. Weber (2002), *The love of nature and the end of the world: The unspoken dimensions of environmental concern*. Cambridge(MA): MIT Press.

40 Noddings, N. (2010), Hope for the future. Verkregen 8 feb 2012 van <http://moralground.com/bonus/hope-for-the-future>. (N3171 - hoop, zorg, plaats)

Oelschlager, M. (1994), *Caring for earth: An ecumenical approach to the environmental crisis*. New Haven: Yale University Press.

Ojala, M. (2012a), Hope and climate change: the importance of hope for environmental engagement among young people. *Environmental Education Research* 18 (5): 625-642. (N3376)

Ojala, M. (2012b): Regulating worry, promoting hope: How do children, adolescents, and young adult cope with climate change? *International Journal of Environmental and Science Education*, 7 (2): 537-561. (N34860)

Persson, L. e.a. (2011), Worry becomes hope in education for sustainable development: An action research study at a secondary school. *Utbildning & Demokrati*, 20 (1): 123-144. (N3491)

Picht, G. (1970), *De toekomst in eigen hand: De verantwoordelijkheid van de mensheid voor haar toekomst*. Baarn: Bosch & Keuning.

Raad van Kerken in Nederland (z.j.), *Kwetsbaarheid, verantwoordelijkheid en moed. Klimaatverandering: het moment van de waarheid. Een verklaring van de Raad van Kerken in Nederland*. Verkregen d.d. 26-04-2014 van <http://www.raadvankerken.nl/fiman/861.pdf>.

Rasmussen, L. (2013), *Earth honoring faith: Religious ethics in a new key*, Oxford/ New York: Oxford University Press.

Sobel, D. (2004), *Place-based education: Connecting classrooms and communities*. Great Barrington: The Orion Society.

Sobel, D. (2007), Caring for and about the environment. *Connect* 21 (2): 14-15. (N2687)

Sobel, D. (2008), *Childhood and nature: Design principles for educators*. Portland (Maine): Stenhouse.

Tucker, M.E. (2004), *Worldly wonder: Religions enter their ecological phase*. Chicago/ La Salle: Open Court.

Vriens, L. (1988), *Pedagogiek tussen vrees en vrede: een pedagogische theorie over vredesopvoeding*. Proefschrift Universiteit van Utrecht. Utrecht: Leerstoel Vredesopvoeding. Met name hoofdstuk 7: Bouwstenen voor een vredespedagogiek: antropologie van de hoop. 41

Wals, A. (2011), *Climate change through the lens of ESD: A pedagogical perspective*. Verkregen van <http://www.unesco.org/education/walsclimatechange.pdf>.

Webb, D. (2010), Paulo Freire and 'the need for a kind of education in hope'. *Cambridge Journal of Education*, 40 (4): 327-339.

White, L. (1967), The Historical Roots of our Ecological Crisis. In: *Science* (155) pp. 1203-1207.

Meer publicaties over spiritualiteit

Deelgenoten: Over de wereld, vrouwen en ons milieu. Zestiende Stoutenburglezing 6 oktober 2013 door Irene Dankelman. €4,- inclusief verzendkosten.

Transitie, veerkracht en spiritualiteit. Stoutenburglezing 14 oktober 2012 door Rudy Dhont. €4,- inclusief verzendkosten.

Geloven in de aarde. Stoutenburglezing 2011 door Guy Dilweg. €4,- inclusief verzendkosten.

Aarde, mijn aarde. Teksten om van de aarde te gaan houden. Een prachtig uitgegeven paperback met teksten en meditaties over de aarde, als openbaring van het mysterie van de liefde van God. De ondertitel luidt dan ook: "Teksten om van de aarde te gaan houden". Het boekje biedt inspirerende teksten uit verschillende tradities. € 7,- inclusief verzendkosten.

Over liefde. Twaalf gesprekken met broeder Franciscus. Een verkenning van het thema liefde — jaarthema van het Franciscaans Milieuproject in 2008 — in dialoogvorm door Guy Dilweg. 4e druk, 2013. € 7,- inclusief verzendkosten.

Voor zover voorradig, te bestellen door het bedrag over te maken op
ING Bank 7661227 van het Franciscaans Milieuproject.

Vermeld naam, adres en gewenste publicatie.

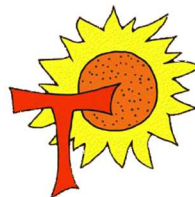
De Stoutenburglezingen zijn ook te downloaden van de website
www.stoutenburg.nl.

Kees Both was ruim 20 jaar intensief betrokken bij het Franciscaans Milieuproject Stoutenburg. De kern van dit project is de leefgemeenschap op het landgoed Stoutenburg bij Amersfoort, die daar sinds 1991 woont en werkt. De leden hebben gekozen voor een bijzondere manier van leven, op religieuze basis en in verbondenheid met de natuur.

Kees was eerst jarenlang lid van het stichtingsbestuur, en trad daarna (in 2005) toe tot de Stoutenburg Academie, de 'denktank' van het Franciscaans Milieuproject. In deze groep zette hij zijn brede kennis en kunde over pedagogie, natuur en theologie in voor het verdiepen van de kernwaarden van Stoutenburg: gemeenschap, milieu en spiritualiteit.

Op 29 november 2013 nam hij afscheid met het symposium 'Pedagogiek van de hoop'. Kees presenteerde hier 12 stellingen over het vitale belang van natuureducatie en reflectie. Twee vakgenoten van Kees reflecteerden hierop: Hans Schravessande, theoloog en actief in Kerk en Milieu, en Siebren Miedema, emeritus hoogleraar algemene en godsdienstpedagogiek, Vrije Universiteit Amsterdam. Ook de vele deskundigen in de zaal droegen bij aan een levendige discussie. Dit boekje doet verslag van dit symposium en zijn bijzondere boodschap: de komende 20 jaar zijn beslissend voor de mensheid, houd de hoop levend, verdiep je erin en geef het de jongeren door!

Franciscaans Milieuproject
Stoutenburgerlaan 5, 3835 PB Stoutenburg
Tel. 033 4945500 E-mail : post@stoutenburg.nl
Webstek: www.stoutenburg.nl